

М. І. СТАВНІЙЧУК. ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ НАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Досліджено ключові категорії конституційного права – нація, народ, їх співвідношення. Аналізуються конституційні вимоги, що впливають із змісту національного та народного суверенітету.

Ключові слова: нація, народ, легітимність, національний суверенітет, народний суверенітет, національна свідомість.

Исследованы ключевые категории конституционного права – нация, народ, их соотношение. Анализируются конституционные требования, вытекающие из содержания национального и народного суверенитета.

Ключевые слова: нация, народ, легитимность, национальный суверенитет, народный суверенитет, национальное сознание.

Article explores the basic categories of constitutional law – the nation, the people, their definitions, interrelation of these categories, also examines constitutional claims arising from the content of national and people's sovereignty.

Key words: nation, the people, legitimacy, national sovereignty, national sovereignty, national consciousness.

Народ, нація належать до важливих категорій конституційного права. Так, згадка про українську націю, яка здійснила право на самовизначення, міститься у преамбулі Конституції України. Згідно зі ст. 11 Основного Закону «державна сприяє консолідації та розвитку української нації...». Крім того, у Конституції України йдеться про «всі національності» (преамбула), «національні меншини» (ст. 10, 11), «національно-культурні потреби» (ст. 12), «національне багатство» (ст. 14), «національні інтереси» (ст. 18), «національний гімн» (ст. 20) та ін. Слід також звернути увагу на активне використання Конституцією України таких понять, як «Український народ» (преамбула, ст. 13, 16, 17), «народ» (преамбула, ст. 5, 13), «корінний народ» (ст. 11) тощо.

Історія конституційного транзиту, актуалізація проблем реформування Конституції України, пошуку адекватних сучасним суспільним відносинам форм та шляхів цього реформування вимагають комплексного системного підходу до аналізу визначальних категорій конституційного права та відповідно основних інститутів конституційного ладу України. З огляду на відсутність однозначного розуміння категорій нації і народу, нині потребує з'ясування низка питань, які мають суттєве конституційно-правове значення як для теорії, так і для практики сучасного конституційного процесу, зокрема щодо визначення поняття нації та народу, співвідношення цих категорій і, як наслідок, які конституційні вимоги впливають із змісту національного та народного суверенітету.

Значною мірою методологічною основою для конституційних досліджень категорії нації, народу є надбання філософських та політологічних наук. У сучасній науковій літературі поняття «нація» використовують зазвичай у трьох значеннях: по-перше, нація як держава; по-друге, нація як етнос; по-третє, нація як політична спільнота. Поняття «нація» нерідко виступає синонімом поняття «держава». Таке розуміння нації є найбільш поширеним у міжнародній практиці.

© СТАВНІЙЧУК Марина Іванівна – кандидат юридичних наук, член Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія)

Наприклад, назви таких міжнародних організацій, як Організація Об'єднаних Націй, Ліга Націй, передбачають, що основними одиницями прийняття рішень і узгодження інтересів у міжнародній сфері є нації, представлені їх державами.

У політологічному сенсі різниця у розумінні нації як етносу та політичної спільноти обумовлена існуванням двох основних наукових підходів у визначенні природи нації: примордіалізму та конструктивізму. Прихильники вказаних підходів займають протилежні позиції щодо двох базових питань: 1) коли виникли нації; 2) в яких термінах можна описати нації. Так, примордіалісти вважають, що нації існують в усі історичні періоди, у той час як конструктивісти, навпаки, відносять їх виникнення до виникнення національних держав. Примордіалісти підносять уявлення про націю як про кровно-культурну спільноту, а конструктивісти – як політико-соціальний конструкт¹.

Водночас слід звернути увагу на іншу версію щодо класифікації наукових підходів, запроповану Е. Смігом². Він розмежує дві основні парадигми в дослідженні націй: модернізм та стару традицію (перенніалізм)³. У межах модерністського підходу можуть бути виокремлені три основні напрями:

– соціально-економічний модернізм, представлений концепціями Б. Андерсона (національні держави як продукт «друкованого капіталізму»⁴) та Е. Гелнера (національні держави як продукт приведення у відповідність культурних та політичних кордонів⁵);

– політичний модернізм. Його відомими версіями є концепції Ч. Тіллі та М. Манна, згідно з якими національні держави розглядаються як «побічний ефект» мілітаризації⁶, і концепція Дж. Бройї, що тлумачить націоналізм як подолання розриву між державою та суспільством⁷;

– конструктивістський модернізм. Цей напрям може бути проілюстрований концепціями М. Гроха (національні держави як результат діяльності національних рухів⁸) та Е. Хобсбаума (національні держави як результат соціальної інженерії⁹)¹⁰.

У свою чергу, представники старої традиції (перенніалісти) розглядають націю як політизовану етнокультурну спільноту, що об'єднана спільним походженням і претендує на цій підставі на політичне визнання. Нація «закорінена» в часі й просторі; вона нерозривно пов'язана зі своєю історичною батьківщиною; основоположними принципами існування націй є зв'язок зі спадщиною предків та своєрідна культура¹¹.

Поширена також позиція, за якою націю розглядають як етнос. Слід зауважити, що сам термін «етнос» є багатозначним. Так, відома французька дослідниця Д. Шнаппер вживає його у двох значеннях, підкреслюючи, що вони пов'язані між собою, хоча й ніколи не плутаються:

по-перше, він означає належність до певних історичних спільнот, що існували до створення націй та можуть бути наднаціональними або ж інфранациональними (наприклад, Каталонія, Країна Басків щодо іспанської нації або ж вірмени, китайці чи євреї, розкидані по світу між різними націями, але які, незважаючи на це, продовжують ототожнювати себе з єдиним народом);

по-друге, поняття «етнос» допомагає показати спільні почуття та співучасть людей, які належать до однієї культури. Передусім це стосується всіх корінних мешканців країни, незалежно від їхніх розбіжностей. Віра у «біологічний» аспект, що є лише однією складовою цього терміна. Люди, яких зв'язує спільна культура, охоче вірять, що вони походять від одного предка чи навіть одного наро-

ду. Якщо об'єктивно така віра нічим не обґрунтована, представники однієї культури ретельно плакають її, що впливає з етимології самого поняття «нації»¹².

Отже, етносом або етнічними групами можна вважати групи людей, що є нащадками історичних та культурних спільнот і мають бажання зберегти їх. Інакше кажучи, етнос визначається історичними та культурними особливостями¹³.

Деякі вітчизняні науковці зазначають, що терміни «нація» і «національний» зазвичай використовуються саме щодо етнічних груп. Прикладами можуть бути такі поняття, як «національна політика», «міжнаціональні конфлікти», «національні меншини», «національно-культурна автономія» тощо¹⁴. З огляду на це, можна також стверджувати, що в окремих приписах Конституції України прослідковується саме етнічний підхід до розуміння нації. Наприклад, у преамбулі Конституції згадується про Український народ – громадян України всіх національностей.

Для того, щоб уникнути непорозумінь у значеннях поняття «нація», слушною є пропозиція професора В.Колісника: при використанні нації в етнічному контексті вживати конструкцію «національно-етнічні»¹⁵.

Класичні державні нації Півночі та Заходу Європи утворились усередині існуючих територіальних держав. Останні являли собою елемент європейської державної системи, яка набула завершеного вигляду ще при укладенні Вестфальського миру 1648 року.

Нації – політичні одиниці народжувалися у політичній боротьбі. Кількість політичних одиниць у Європі зменшилася з 500 у 1500 році до кількох десятків на початку XIX століття: через війни більшість з них зникла або розчинилася у більших державах. Отже, Європа націй була створена Вестфальським договором 1648 року, Віденським конгресом у 1815 році після революційних та імперських війн та договорами, укладеними після закінчення Першої світової війни¹⁶.

Передбачається, що кожна нація наділена правом політичного самовизначення. Таким чином, значення поняття «нація» змінюється від дополітичної сутності до чогось такого, що, згідно з припущенням, відіграє засадничу роль у визначенні політичної ідентичності громадянина за демократичного політичного устрою¹⁷. Головна особливість нації у цьому значенні полягає в об'єднанні населення у спільноту громадян, існування якої зумовлює її внутрішню та зовнішню політику. У такому випадку держава розглядається як інструмент нації. Її діяльність спрямована насамперед на інтеграцію населення через громадянство та водночас на встановлення відносин між іншими націями – політичними одиницями. Крім того, держава вписує націю в простір: нація є територіальною політичною одиницею¹⁸.

Визначаючи головним суб'єктом здійснення влади та суверенітету націю (народ), зазначає професор І. Кресіна, ми маємо розглядати відповідно державу як форму і спосіб самореалізації нації через політичну владу і суверенність. Тобто держава виступає, з одного боку, як інститут (політичний, конституційний), а з другого – як субстанція (національна сутність, єство народу, його дух і душа). Така постановка в політико-правовій науці є цілком новою (завдяки застосуванню біогеодетерміністського методу)¹⁹. Адже в аналізі конституційних чинників держави слід враховувати дію географічних, біологічних, біокосмічних процесів, вплив геополітичного положення країни. Водночас не слід забувати, що на зв'язок між геокліматичними умовами і формою державності вказували мислителі попередніх століть (М. Щербатов, Г. Гегель, В. Вернадський)²⁰. Так, у Гегеля знаходимо напрочуд парадоксальну (з точки зору усталених поглядів на державу

як форму організації політичної влади на певній території) і водночас адекватну біогеодетерміністському баченню характеристики: «Державний лад народу не є суто зовнішнім устроєм. Народ може мати як той, так і інший державний устрій. Він залежить головним чином від характеру народу, від його моралі, ступеня освіченості, від способу життя й чисельності народу»²¹.

На думку Р. Арона, нація як ідеальний тип політичного утворення має три головні характеристики: 1) участь усіх підданих у житті держави через подвійну форму загального військового обов'язку та загального виборчого права; 2) збіг зони поширення цієї політичної волі з межами однієї культурної спільноти; 3) цілковита незалежність національної держави у плані зовнішніх відносин²².

Незважаючи на тісний історичний зв'язок між певною етнічною групою та нацією, вони якісно відрізняються одна від іншої. Так, етнічна група сприймається як запрограмована даність, у той час як нація передбачає створення політичного простору, всередині якого різні народності намагаються подолати розбіжності між ними шляхом відкритих перемовин, дискусій та дотриманням права, виголошуючи верховенство спільних інтересів. Іншими словами, націю від етнічної групи відрізняє не чисельність, а якість зв'язків, що поєднує людей²³.

Об'єктивна різноманітність, пов'язана з різними мовами, релігіями та культурними традиціями, не суперечить створенню спільного політичного простору. Однорідність населення є лише однією з умов, що сприяють політичній співпраці. Існування націй залежить від спроможності політичного проекту вирішувати суперечки та конфлікти між соціальними, релігійними або етнічними групами згідно із загально визначеними легітимними правилами²⁴. Нація як політичний проєкт окреслює відразу ідеї – цінності та ідеології – й об'єктивні реальності – соціальну практику та установи – і констатує взаємодію, через яку почався процес національної інтеграції²⁵.

Концепт нації, поза всяким сумнівом, передбачає підтримання ідеї солідарності. Він породжується духом громадянськості, який розуміється як відчуття належності до того самого соціального універсуму, передбачає існування загального блага, яке повинне враховуватися індивідами, соціального вирівнювання і перерозподілу. Ідея солідарності знаходить свій вияв також у принципі соціальної відповідальності – такої морально-етичної настанови, відповідно до якої кожний член суспільства відчуває себе відповідальним за ціле суспільство, у той час як суспільство в цілому є відповідальним за кожного свого члена²⁶.

Важливе значення у контексті існування нації набуває поняття громадянства. Нація характеризується наміром подолати за допомогою громадянства певні розбіжності, біологічні (принаймні такі, якими вони сприймаються), історичні, економічні, соціальні, релігійні або культурні. У цьому розумінні принципом та метою створення нації є участь у житті держави всіх її громадян. Нація громадян виводить свою ідентичність не із спільних етнічних і культурних особливостей, а радше з практики громадян, які активно реалізують свої громадянські права.

Вважається, що всі теоретики нації – Руссо, Кант, Фіхте та Мос – наполягали на особистій ролі Школи перш за все через те, що в школі виховується громадянин. Належність та відчуття належності до певної нації народжуються завдяки цій інтеріоризації знань, норм та спільних цінностей²⁷.

Важливе значення для забезпечення єдності нації має формування в суспільстві політичної системи та політичної культури, які зазвичай формуються на основі чинної конституції держави. У світлі власної історії кожна національна культура

вигворює прочитання тих самих, утілених і в інших формах республіканського устрою, принципів народного суверенітету, прав і свобод людини. На думку Ю. Габермаса, на основі таких інтерпретацій місце початкового націоналізму може зайняти «конституційний патріотизм». Громадяни повинні відчувати практичну цінність своїх прав і у формах соціальної безпеки та взаємного визнання різних культурних життєвих форм. Демократичне громадянство лише тоді розвине свою інтегративну силу, тобто встановить солідарність чужих між собою людей, коли утвердить себе як механізм, завдяки якому насправді реалізуються наявні передумови тих чи інших бажаних життєвих форм»²⁸.

За слушним зауваженням Д. Шнаппер, нація стала справжнім об'єктом культу: разом з республікою вона стала громадянською релігією, зі своїми ритуалами, традиціями, церквами, храмами, вівтарями та святими. Як і релігія, нація не може існувати довго без організації певних негативних і позитивних традицій, обрядів, символів та ритуалів, завдяки яким вона знаходить своє вираження у повсякденному реальному житті²⁹.

Один із важливих символів нової релігії, релігії самого політичного суспільства, що забезпечує соціальні зв'язки та визначає долю всієї спільноти, є вибори. Досліджуючи еволюцію порядку виборчого процесу, французькі історики довели, що святого і недоторканного характеру вибори набули тільки впродовж двох останніх століть. Підкреслена урочистість місця проведення церемонії, говорячи релігійною мовою, обов'язок виборців пройти через окрему кабінку (дехто побачив у цьому щось від практики сповіді), наявність урн у центрі виборчої дільниці (що можна порівняти з вівтарем) сприяли наданню виборам сакрального, культового статусу³⁰.

У Конституції України використовується розуміння нації як політичної спільноти. Наприклад, саме в цьому значенні використані такі конституційні конструкції, як «національне багатство» (ст. 14) та «національні інтереси» (ст. 18).

Слід зауважити, що в конституційному праві поняття «нація» доволі часто використовується при розгляді питання про суверенітет.

У науковій літературі та політичних і правових документах говорять про існування державного суверенітету, суверенітету народу (народного суверенітету) та суверенітету нації (національного суверенітету). При цьому концептуально вірним є підхід, який передбачає, що народний (національний) суверенітет виступає основою державного суверенітету, а державний суверенітет – механізмом його реалізації. Очевидно, що саме держава, державна влада може забезпечити передумови і реальне здійснення народного (національного) суверенітету.

1. *Ноженко М.В.* Национальные государства в Европе. – СПб.: Норма, 2007. – С. 12-13. 2. *Сміт Е.Д.* Нації та націоналізм у глобальну епоху: Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.; *Сміт Е.Д.* Националізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с. 3. *Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2008 року № 23-рп/2008* у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення пункту 6 частини першої статті 106 Конституції України (справа про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – Ст. 2701, код 44720/2008. 4. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й оцирення націоналізму: Пер. з англ. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 5. *Геллер Е.* Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. 6. *Тилли Ч.* Принужденіе, капитал и европейские государства. 990–1992 гг.: Пер. с англ. – М.: Террито-

рия будущего, 2009. – 360 с. **7. Бройи Дж.** Подходы к исследованию национализма // *Нации и национализм* / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Хрох и др.; пер. с англ. и нем. – М.: Праксис, 2002. – С. 201-235. **8. Грох М.** От национальных движений к полноценно сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // *Нации и национализм* / Б.Андерсон, О.Бауэр, М.Грох и др. – М.: Праксис, 2002. – С. 121-145. **9. Хобсбаум Э.** *Нации и национализм после 1780 года*: Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 1998. – 307 с. **10.** Докладніше про сутність згаданих концепцій та їхню критику див.: *Ноженко М.В.* Цит. робота. – С. 21-91. **11.** Там же. – С. 14-15. **12.** Як відомо, термін «нація» за своєю етимологією походить від лат. nascere – народжуватися (Рулан Н. Историческое введение в право: Пер. с фр. – М.: Nota bene, 2005. – С. 130). Для римлян «Natio» була богиною народження і походження всього живого. Поняття «Natio», подібно до gens і populus і на відміну від civitas, стосувалося саме людей і племен, які ще не були зорганізовані в політичні об'єднання. Таким чином, в цьому класичному розумінні, нації – це спільноти людей одного походження, географічно інтегровані типом поселення або сусідством, а культурно – спільними мовою, звичаями та традиціями, однак ще не об'єднані політично формою державної організації. Таке розуміння було поширене за часів Середньовіччя і, певно, за часів раннього модерну (*Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність // *Умови громадянства*: Зб.ст. / Під ред. В. ван Стінбергена. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 54). **13. Шнаппер Д.** *Спільнота громадян*. Про модерну державну концепцію нації. / Пер. з франц. Р.В.Мардера; Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 29. **14. Ноженко М.В.** Цит. робота. – С. 7. **15. Колісник В.П.** *Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти*. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 6. **16. Шнаппер Д.** Цит. робота. – С. 45. **17. Габермас Ю.** *Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства*: Зб. ст. / Під ред. Варга ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О.О. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 53. **18. Шнаппер Д.** Цит. робота. – С. 39, 121. **19. Кресіна І.О.** *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси*. – К., 1998. – С. 9–51. **20. Кресіна І.О.** *Українська національна держава: проблеми політичної суб'єктності й суверенітету // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки*: Зб. наук. праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. – С. 197. **21. Гегель Г.В.Ф.** *Философская пропедевтика. Учение о праве, долге и религии* // Гегель Г.В.Ф. *Работы разных лет*: в 2 т. – М., 1971. – Т. 2. – С. 53. **22. Арон Р.** *Мир і війна між націями*: Пер. з фр. – К.: МП «Юніверс», 2000. – С. 281. **23. Шнаппер Д.** Цит. робота. – С. 108. **24.** Там же. – С. 146. **25.** Там же. – С. 56. **26. Штобер Р.** *Хозяйственно-административное право. Основы и проблемы. Мировая экономика и внутренний рынок*; пер. с нем. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 61. **27. Шнаппер Д.** Цит. робота. – С. 41. **28. Габермас Ю.** *Залучення іншого. Студії з політичної теорії*. / Пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. – Львів: Астролябія, 2006. – С. 174-175. **29. Шнаппер Д.** Цит. робота. – С. 127, 145. **30.** Там само. – С. 102.